

Abdülkerîm eş-Şehristânî'nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu

Mehmet DALKILIÇ*

Atıf/©: Dalkılıç, Mehmet, (2008).Abdülkerim eş-Şehristânî'nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu, Mîlel ve Nihal, 5 (1), 141-155.

Özet: Çalışmamız, Şehristânî'nin İslam mezheplerini tasnifindeki metodu ve görüşlerinin tahlil ve tespitiyle sınırlıdır. Ancak onun mezhepler tarihi hakkındaki görüş ve yaklaşımlarını daha iyi değerlendirebilmek için yeri geldikçe tarihsel ve toplumsal arka plan hakkında da bilgi verilmiştir. Bu nedenle araştırmamızın temel kaynağını Şehristânî'nin İslam Mezhepleri tarihi ile ilgili olarak kaleme aldığı temel eseri *el-Milel ve'n-Nihal* oluşturdu. Söz konusu eserin İslam mezhepleri tarihindeki yeri, muhtevası ve önemi, mezhepleri tasnif metodu incelenirken yeri geldikçe verilmiştir. Bu meyanda İslam mezheplerinin genel tasnifi, Ehl-i Sünnet, Mürcie, Mu'tezile, Şia ve Havaric mezhepleri ve bunların alt fırkalarını ele alma biçimi, fırkaların sayıları değerlendirilmeye tabii tutulmuştur. Fakat burada bütün fırkaların ele alınmasından daha ziyade, araştırmamızın çerçevesini dikkate alarak bir sınırlamaya gidilmiştir. Bu bağlamda Şehristânî'nin İslam mezheplerini tasnifi, aynı zamanda onun metodu hakkında bilgi verdiği hatırlatılmıştır. Böylece onun hangi mezhebi niçin ele aldığı, varmak istediği sonuçlar, eleştirileri ve değerlendirmeleri gibi konular üzerinde durularak ana fikirleri takip edilmeye çalışılmıştır. Sonuçta ise varılan kanaatler özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şehristânî, İslâm Mezhepleri, Ehl-i Sünnet, Şia.

* Doç. Dr., İstanbul Üniv. İlahiyat Fak. İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.

Hadis bilginleri hadisleri taksim ederken meşhur ya da mütearif hadis türü diye bir türden söz eder. Bu tür, sahih ya da zayıf olmanın ötesinde, işlevi ve belli ilim grupları arasında şöhret bulması bakımından hadisin tasnif edilmesidir. Bu yönüyle söz gelimi fıkhîler bakımından meşhur hadisler bulunduğu gibi, kelimciler ya da sûfler için de meşhur hadisler vardır ve bu hadisler söz konusu bilim grubunun bazen yöntemini bazen bir konudaki görüşünü en iyi özetleyen ve yönlendiren ifade biçimleri olmuştur. Hz. Peygamber'e nispet edilen "Ümmetim 73 fırkaya ayrılacak, içlerinden sadece birisi kurtuluşa erecektir"¹ rivayeti, tartışma konusu olmuştur.² Gerçekten de, bu rivayet İslam mezhepleri tarihini ve daha genel ifade edersek İslam'daki mezhep anlayışının ortaya çıkışını anlamada, son derece önemli bir husustur.

Vakıa, İslam mezhepleri tarihine baktığımızda bizatihi mezhep olgusunu meşru kılan şey, doğruya ve Hz. Peygamberin getirdiği dinin özüne ulaşma iddiasıdır. Bu yönüyle İslam dairesinde kalan her mezhep, doğrudan bu hadise atıf yapsın ya da yapmasın hatta İbn Hazm örneğinde olduğu gibi hadisi reddetsin³, *fırka-i nâciye* olması iddiası taşır.⁴ Başka bir ifadeyle bir mezhebin ortaya çıkışı ve varlığı, böyle bir iddiayı zorunlu olarak istilzam eder.

¹ "Yahudiler 71 fırkaya bölündü, Hıristiyanlar 72 fırkaya. Ümmetim ise 73 fırkaya bölünecek. Biri dışında hepsi ateşte olacak. Kurtulan fırka benim ve ashabımın yolundan gidenlerdir." (Tirmizi, *Sünen*, İman,18; İbnu Mace, *Sünen*, Fiten, 17; Ebu Davud, *Sünen*, Sünne, 1. Zayıf bir rivayette ise, "biri dışında hepsi cennettedir" denilmiştir. (Muhammed Aclûnî, *Keşful Hafa*, Daru İhyait Tüрасil Arabi, Beyrut, 1351 h., I, 150)

² Ebu İshak Şatbî, *el İtisam*, Darul Kütübil İlmîyye, Beyrut, 1995, s. 413; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, Nun Yay. İstanbul 1996, s. 29-39. 73 Fırka hadislerinin çeşitli versiyonları ve râvi incelemeleri hususunda daha ayrıntılı bilgi için bk. İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 19-32, I, 149-151; Abdullah Eren, *İftirak Hadislerinin Tahric, Tahkik ve Yorumu*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 1998; Sayın Dalkıran, "Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri", *Ekev Akademi Dergisi*, c. 1, sy. 1, Ankara, Kasım 1997, s. 97-116; Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2005 s. 147-160.

³ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, Beyrut 1975, III, 247-248.

⁴ 73 fırkadan her biri kendisini "fırka-i naciye" yani kurtulan fırka olarak kabul eder. Fiğlalı nın yorumuyla, "nasıl bugün siyasi partiler devleti ve milleti en iyi

İslam genellikle kitap merkezli bir din olarak tanımlanır. Gerçekten de, Kur'an, diğer semavi dinlerde farklı olarak İslamiyet'te, bilgi ve düşüncenin odağında yer almıştır. İlk dönemlerden itibaren Müslümanlar, Kur'an'ın günümüzdeki şekliyle Peygamber'e vahiy edildiğinde ve ilk Müslüman nesil olan sahabenin bizzat Peygamber zamanında onu ezberleyerek veya yazıya geçirerek koruduğunda hemfikirdir. Ancak bir kitabın Allah tarafından vahyedilmiş olması ve bu konuda bir görüş ayrılığının bulunmaması, onu anlama ve yorumlamadaki sorunları ve görüş ayrılıklarını ortadan kaldıramayacağı açıktır. Bu yönüyle bir ayetin sübut yönünün yanında delalet yönü, İslam düşünce tarihinde her türlü görüş ayrılığının ana sebebi olarak ortaya çıkmıştır. Kuran-ı Kerim hakkındaki bu durum ile zikrettiğimiz hadisi birleştirdiğimizde şöyle bir manzara ortaya çıkar: Her mezhep, Kur'an'ı daha iyi anlama ve hadiste belirtildiği gibi *Fırka-i Naciye*⁵ olma iddiasıyla ortaya çıkmıştır.

İslam mezheplerinin ortaya çıkışı daha çok siyasal olaylarla ilişkilendirilir. Bu meyanda, Eş'ari'nin tanıklığına başvurursak, İslam'daki ilk bölünme hilafet meselesiyle ortaya çıkmıştır.⁶ Çağdaş araştırmalar da bu görüşü kabul eder. Bu yönüyle İslam mezheplerinin ortaya çıkışı siyaset ve toplumsal olaylarla irtibatlandırmadan ve onlar ışığında değerlendirmeden ele almak

kendilerinin yönetebileceğini söylüyor ve bu işin gerektirdiği "en doğru fikrin" kendi partilerince ortaya konduğunu iddia ederek iktidar için hesaplar yapıyor, taraftar kazanma yollarını arıyorlarsa, İslam tarihinde gördüğümüz fırkalar da, en iyi ve en doğru fırkanın kendileri olduğunu ileri sürmüş ve sürmektedirler." Bk. Özler, *a.g.e.*, s. 93-95; Fıçlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yay. İst. 1980, s. 2-5.

⁵ Fırka-Naciye ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, s. 332; Ebû Dâvud, *Sünen*, II, s. 259; İbn Mâce, *Sünen*, II, s. 479; Gazzâlî, *İhya*, I, s. 179; Şâtîbî, *Muvâfakat*, IV, 48-52; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, II, s. 199; Abdulkâhîr Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, (Çev: Doç. Dr. E. Ruhi Fıçlalı *Mezhepler Arasındaki Farklar*), s. 289-335; Eş'ârî, *Makâlât*, s. 277-284.

⁶ Eş'ârî bu durumu şöyle ifade etmektedir: İnsanlar, Hz. Peygamberden sonra birçok hususta ayrılığa düştüler; bu hususlarda birbirlerini sapkınlıkla suçladılar, İslâm, onları birleştirmesine ve dairesi içine almasına rağmen birbirlerinden uzaklaştılar ve bu şekilde birbirlerine zıt fırkalar ve dağınık gruplar haline geldiler. Hz. Peygamberlerinden sonra Müslümanlar arasında meydana gelen ilk ihtilaf imâmet konusunda olmuştur. Bk. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın), Kabalca Yayınları, İstanbul 2005, s. 27 vd.

mümkün değildir. Belki çağdaş İslam mezhepleri araştırmalarının da haklı bir şekilde vurguladığı gibi, İslam mezheplerini araştırma, bir bütün olarak İslam toplumsal ve siyasal yapısını araştırma, demektir. Günümüzde İslam mezhepleri hakkındaki araştırmaların ve İslam mezheplerini, söz gelimi diğer İslam ilimleri içinde müstakil bir araştırma sahası olarak görmenin önemi de bu noktada odaklanmaktadır.

İslam mezhepleri literatürü zengin bir edebiyat oluşturmuştur. Bunlar çeşitli bakımlardan tasnif edilmiştir. Şehristânî ise, bu literatür içinde farklı bir yazar olarak görülmüştür. Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseri, yazıldığı devirden itibaren, İslam dünyasında asırlar boyu dinler, mezhepler ve felsefî sistemlere ilgi duyanlar arasında tertip, muhteva ve tarafsızlığı sebebiyle okunup istifade edilmiş ve yaygın şöhret kazanmıştır. Bu durum sadece İslam âlemine has olmayıp, eser XIX asırdan itibaren özellikle Avrupalı ilim adamlarının da ilgisini çekmiş, çeşitli neşir ve tercümeleleri yayınlanmıştır. Şehristânî'nin bu çalışması, bizim ilgi alanımız olan İslam Mezhepleri Tarihi konusunda, ayrı bir önem kazanmış, eser bu anlamda sahasının bir klasiği haline gelmiştir. Bu nedenle eser, geniş bir mezhepler tarihi perspektifine ve değerlendirmesine sahiptir. Bu yönüyle Şehristânî, yaşadığı dönemden (ö. 548/1153) geriye doğru bakarak, bir tarih ve toplum tahliline girer. Kuşkusuz bir düşünürü, çağının tanığı olarak görmek mümkündür. Bu yönüyle, Müslümanların derin kültür ve siyasal krizleri yaşamaya başladığı bir dönemde Şehristânî, İslam'ın kendi dönemine kadar geçen -ki yaklaşık altı asırlık tarihini dikkate alarak, hatta geniş bir analizle Hz. Adem'den beri insanların bunun yanında Müslümanların dağılması ve parçalanmasının nedenlerini sıralar. Bu yönüyle *el-Milel ve'n-Nihal*, teknik anlamda İslam mezhepleri tarihi eseri olmanın yanında, aynı zamanda dinler tarihi ve İslam felsefesi tarihi niteliğini de taşımaktadır.

Şehristânî, ilk neslin dînî anlayışı ve bunun sağladığı toplumsal bütünlükten sonra ortaya çıkan siyasal ve toplumsal eksenli çatışmaların, aynı zamanda bu saf din anlayışını gölgelediğini

tespit eder. Şehristânî'nin metodunun ve görüşlerinin doğru anlaşılması, bu noktanın tam olarak tebarüz etmesine bağlıdır. Onun öncelikli amacı, bir mezhebin ne zaman ortaya çıktığı, ne gibi süreçlerden geçtiği, ne zaman teşekkül ettiği vb. gibi teknik sorunların yanında, İslam mezheplerinin genel olarak teşkil ettikleri zemin ve bu zeminin gerçekte İslam toplumuna hangi bakımdan katkı sağlayıp sağlamadığı sorunundan hareketle bir tasnif yaklaşımını önemser. Üstelik eserin ilk bölümünde ele aldığı dinler tarihiyle ilgili görüşleri, İslam mezhepleri hakkındaki genel değerlendirmesi için bir veri teşkil eder. Başka bir anlatımla Şehristânî, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi semavî dinlerin içine düştükleri sorunları anlamsız konular üzerindeki tartışmalar ve spekülatif konularla ilgilenme olarak gördüğü gibi, aynı yaklaşıma dayanarak İslam mezheplerinin de belirli bir süreden sonra İslam'ı anlamak yerine onun önünde bir engel haline geldiğini geniş bir tarihsel analizle kanıtlamak ister. Bu bağlamda o, rivayeti esas alarak Firka-i Naciye denilen grubu tespit etmeyi bir görev sayıp mezhep tasnifini buna göre oluşturur. Bu yönüyle *el-Milel ve'n-Nihal*, mezhep sorununu daha ileri taşıyarak, bütün dinler için bozulma-otantiklik sorunu etrafında genel bir din olgusu soruşturması olarak temessül eder. Şehristânî'yi ayrı kılan özellik bu tanımlamacı tavır ve yaklaşım olduğu gibi, onu aynı zamanda bir mezhepler tarihçisi yapan şey de aynı noktadır.

Şehristânî, aslında İslam Mezheplerini tasnif ederken onun tüm insanlık tarihinde ne anlama geldiğini ortaya koymaya çalışır. Bu nedenle konuyla ilgili olarak kaleme aldığı eserine beş ayrı mukaddime yazarak çeşitli kriterler tespit eder. Bunlardan ilki insanoğlunun kısımlarının tasnifi ile ilgili iken, ikinci ve üçüncü mukaddimeler, İslam fırkalarının tasnifi için dayanan metotları belirleme ve mahlukat arasında meydana gelen ilk şüpheyi tespit etme ile ilgilidir. Dördüncü mukaddime ise Müslümanlar arasında meydana gelen ilk şüphe ve bunun nasıl bölünmelere neden olduğunu bunu ilk ortaya çıkaranların kimler olduğu ile ilgilidir. Beşinci ve son mukaddime ise hesap metoduyla ilgilidir.

Şehristani, Müslümanlar arasında ortaya çıkan ayrılıkların bütün insanlık tarihi içindeki yerini tespit etmeye çalışmıştır. Ona göre ayrılıklar her devirde bir takım fitneler nedeniyle olagelmıştır. Ancak Müslümanlar hakikati vahiy yoluyla öğrenmişlerdir. Kuran'da "Bizim yarattıklarımızdan bir ümmet hak ile hidayet bulur ve hak ile adalet eder"⁷ denilmektedir. Hz. Peygamberin de "Ümmetim dalâlet üzerinde birleşmez"⁸ dediği rivayet edilmiştir. Bu nedenle, ona göre kurtuluşa eren fırkanın adının tespiti ve bu konuda Hz. Peygambere nispet edilen rivayetler İslam mezhepleri açısından oldukça önemlidir. Şehristani öncelikle bu konudaki rivayetleri söz konusu ettikten sonra ikinci mukaddimede İslam fırkalarını tasnif için kendisinden önce hiç kimsenin temel kaideler tespit etmediğini belirtir. Bu nedenle ilk defa kendisinin İslam mezheplerini bir metot çerçevesinde inceleyerek gruplandıracağını ifade eder. Buna göre dört kaide mezheplerin tasnifini kolaylaştıracaktır ki bunlardan ilki sıfatlar ve sıfatlarda tevhid konusudur. Bu meselelerde Eş'ariyye ile Kerramiyye, Mücessime ve Mu'tezile fırkaları arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. İkincisi ise Kader ve adl kaidesidir. Bunda da Kaderiyye, Neccariyye, Cebriyye, Eş'ariyye ve Kerramiyye fırkaları birbirleri ile ihtilaf halindedirler. Üçüncü kaide Va'd, Va'id, isimler ve hükümler konusundadır. İman, tevbe, va'id, irca, tekfir ve tadel meseleleri bu kaidenin temel konularıdır. Bu konuda da Mürcie, Vaidiyye, Mu'tezile, Eş'ariyye ve Kerramiyye fırkaları görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. Dördüncü ve son kaide ise Vahiy, akıl, risalet ve imamet konusundadır. Hüsün-kubuh, salah-aslah, lütuf, nübüvete ismet ve imametin şartları meseleleri bu kaidenin en önemli konularıdır. Bunda da Şia, Havaric, Mu'tezile, Kerramiyye ve Eş'ariyye fırkaları farklı görüşler savunmuşlardır. Şehristani bütün bu temel konularda ortaya çıkan görüşler ve etrafında toplanan grupların birer fırka niteliği kazandığını belirtir. Ancak O, mezhep veya fırka tanımlamasında önemli bir ayrıntıya dikkatleri çeker. O da şudur: Bilginlerden birinin söz konusu kaidelerden, yeni bir görüş ile herkesten

⁷ el-A'râf, 7/181.

⁸ Bk. Buhârî, *Sahih*, "Kitâbu'l-İlim", 13; Müslim, *Sahih*, "Kitâbu'l-İmare", 52-53; Tirmizi, *Sünen*, "Fiten" 7; İbn Mâce, *Sünen*, "Fiten" 8.

ayrılarak tek başına kalması durumunda, onun fikri ve onun fikrine iştirak eden taraftarları yeni bir fırka oluşturur. Ona göre bir kişinin sadece bir konuda tek başına bir görüşü savunması, onu veya taraftarlarını bu görüşünden dolayı bir fırka oluşturmaz.⁹

Şehristânî insanlık tarihi boyunca meydana gelen bütün mezhepleri, felsefî akımları ve dinleri tasnife tabi tutar. Bu bağlamda bütün insanların mezhep ve görüşleri bakımından iki kısma ayrıldığını, bunlardan ilkinin "*ehl-i diyânât* diğerinin de "*ehl-i ehvâ*" olarak isimlendirildiğini ifade eder. Buna göre "*ehl-i diyânât*"ı Mecûsî, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar oluşturmaktadır. "Ehl-i Ehvâ"yı ise Brahmanlar, Sâbiiler, filozoflar, dehrîler, putlara ve yıldızlara tapanlar oluşturmaktadır. Bu ana gruplar da kendi içlerinde alt fırkalara ayrılmışlardır. Nitekim Mecusiler 70, Yahudiler 71, Hıristiyanlar 72 ve Müslümanlar 73 fırkaya ayrılmışlardır. Ona göre, Hz. Peygambere nispet edilen rivayette, bu fırkalardan sadece bir tanesinin kurtuluşa ereceği bildirilmiştir.¹⁰ O bu durumun gerekçelerini şöyle açıklar: İki karşıt hükümde doğruluk yalnız birindedir. Tekâbüliyyet prensibine göre birbirine karşıt olan iki hükümden birinin doğru diğerinin de yanlış olmasından başka hiç bir ihtimal yoktur. Doğruluk birinde değil ise, kesinlikle diğerindedir. Aklî ve mantikî ölçülere göre birbirine karşıt olan iki şeyin ikisinin de hak ve doğru olmasına hükmetmek imkânsızdır. Her meselede doğru bir tane olduğuna göre, mezhepler açısından bakıldığında da doğrunun yalnızca bir mezhepte bulunması gerekmektedir. Nitekim bu durum, gerek Kuran ayetlerinde¹¹ gerekse Hz. Peygambere nispet edilen rivayetlerde¹² açıkça bildirilmektedir.

⁹ Bk. Yusuf Ziya Yörükân, *Ebü'l-Feth Şehristânî, Mîlel ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tenkidinde Usûl*, (Haz. Murat Memiş), Ankara 2002, s. 38-65.

¹⁰ Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, Beyrut 1993, I, 17-20, 49; Ahmet Ak, *Şehristânî'nin el-Mîlel ve'n-Nihal'inde İslam Mezheplerinin Tasnifi*, Marmara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 31 vd.

¹¹ Mesela bk. el-A'raf, 7/181.

¹² Bkz. Buhârî, *Sahih*, "İtisâm", 10; Müslim, *Sahih*, "İman", 247; "İmaret", 170, 171, 173; Tirmizi, *Sünen*, iman 18; İbn Mâce, *Sünen*, "Fiten", 8, 17; Ebû Dâvud, *Sünen*, "Sünnet", 1; Dârimî, *Sünen*, "Siyer", 75; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 332, III, 120, 145.

Bu noktadan itibaren İslam Mezheplerini tanıtırken veya bir tasnife tabi tutarken tarafsızlık ilkesi söz konusu olmaktadır. Aca-ba Şehristânî, yukarıdaki görüşler doğrultusunda –ki kurtuluşa erecek bir tek fırka olacağı rivayetini benimsediği anlaşılmaktadır– bilimsel metodun gereği olan tarafsızlık ilkesinin kurallarını yerine getirebilmiş midir? Bu durumun farkında olan bilgin, açık bir ifade ile şöyle demektedir: “Her mezhebe ait görüşleri, kendi kitaplarında bulunduğu gibi hakkında hiç bir öngörü ve taassuba düşmeden, onların görüşlerini küçümsemeden, doğrusunu yanlışımdan ayırma çabasına girişmeksizin olduğu gibi açıklayacağıma karar verdim”.¹³

Bu fikri kendisine prensip etmeye karar veren Şehristani, Mezheplerin tasnifi konusunda da genel yaklaşımları iki kısma ayırarak kendisinin bu konuda şahısları esas alarak, bu şahısların çeşitli konulardaki görüşlerini ortaya koyma şeklinde gerçekleşen bir metodu takip edeceğini ifade eder. O, 73 fırka ve bunlar arasında Fırka-i Naciye'nin hangisi olduğuna dair çalışmalarına başlar. Bu bağlamda Şehristânî ilk tasnifinde İslâm fırkalarının 4 ana gruptan oluştuğunu ve bunları Kaderiyye, Sıfâtiyye, Havâric, ve Şîa'nın teşkil ettiğini açıklamakla birlikte sonradan ana mezheplerin sayısını Cebriyye ve Sıfâtiyye'yi de ekleyerek altıya yükseltmektedir. İkinci olarak bu ana mezheplerden ayrılarak ortaya çıkan fırkaları ilgili rivayette geçen 73 sayısına göre tasnif etme yolunu tercih etmiştir. Ancak büyük gayret ve çaba sarfetmesine rağmen 73 sayısına ulaşmada oldukça zorlanmıştır.¹⁴

Klasik kaynaklarda İslam mezheplerinin ortaya çıkışına neden olan olaylar anlatılırken genellikle aynı konular dile getirilir. Bu bağlamda Hazreti Peygamberin ölümünden hemen sonra ortaya çıkan ve öncelikle imâmet konusunda başlayıp, tarihi süreç içerisinde meydana gelen bazı uygulamalar konusundaki fikir ayrılıkları, toplumda bir takım dînî ve siyâsî akımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Eş'arî, İslâm Dininin insanları

¹³ Şehristânî, *a.g.e.*, I, 22.

¹⁴ Ahmet Ak, *Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde İslam Mezheplerinin Tasnifi*, s. 31-40.

birleştirme ve dairesi içine alma gayreti içinde olmasına rağmen, Peygamberin ölümünden sonra onların birçok hususta ayrılığa düştüklerini; birbirlerini sapkınlıkla suçlamaları nedeniyle aralarının açıldığını ve böylelikle birbirlerine zıt fırkalar ve dağılık gruplar haline geldiklerini belirttikten sonra şöyle demektedir: Hz. Peygamberden sonra Müslümanlar arasında meydana gelen ilk ihtilaf¹⁵ imâmet konusundadır.¹⁶ Şehristani de Müslümanların ayrılık nedenlerini fitneler dediği bir takım olaylara bağlamaktadır. Hz. Peygamber hayatta iken ortaya çıkan ilk fitneleri¹⁷ sıraladıktan sonra onun ölümünden sonra ortaya çıkan en büyük ayrılık nedenini de söz konusu ederek, aynı Eş'arî gibi bunun imamet konusu olduğunu ifade eder.¹⁸

İlk dönemden itibaren, siyasî düşüncenin dinle irtibatı tabîî bir durum olarak görülmüş ve her siyasî akım dînî bir kaynak arayışına girerek Kur'ân ve sünnetten durumlarını meşrulaştıracak deliller bulmuşlardır. Emevîler'den itibaren kurulan hemen her idare ülkeyi yönetirken kuvvet, asabiyet ve siyasetin yanında, halifelîği dinî dayanaklarla desteklemekten de geri durmamışlardır. Bu nedenle, Hilâfetin sünnete uygun olarak ve İslâm toplumunun tercihi ile kendilerine geçtiğini dolayısıyla da kendilerinin çoğunluğun biatini almış meşru idareciler olduğunu vurgulamışlardır. Buna bağlı olarak insanların seçme hakkına engel olacak düşünce tarzlarını desteklemişlerdir.¹⁹

¹⁵ Peygamberin vefatından sonra ashab arasında ihtilaf çıkan konular hakkında bk. Mustafa Öz, *Nizârî İsmailî Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-2

¹⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 2; Hasan Onat, "Şiî İmâmet Nazariyesi, (Kuleynî, Kummî ve Tûsî'nin Görüşleri Çerçevesinde), *AÜİFD*, sy: XXXII, s. 89-90, Ankara 1992; Mehmet Saffet Sankaya, "Ehl-i Sünnet'in Devlet Telakkisinde İki mesele: İdarî Sistem, Devlet Reisine İtaat", *SDÜİFD*, sy: 4, yıl: 1997, s. 11-31.

¹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Wiesbaden 1980, I, 1,2; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 29-32; Taberî, *Târîhu'l-ümmem ve'l-mülûk*, Kahire 1326, II, 436; Buhârî, *Sahih*, "Merzâ", 17; Müslim, *Sahih*, "Vasiyye", 20; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Mısır-1936, IV, 299 vd.; Ahmet Turan, "Les Premieres Dissidences Dans L'İslâm et la Naissance Des Diverses Sectes", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İFD*, Samsun 1993, sy.7, s. 53vd.

¹⁸ Bk. Eş'arî, *Makâlât*, s. 1, 2 vd.; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 31.

¹⁹ Hasan Onat, *a.g.m.*, s. 89-91; Şâkir Mustafa, *Devlettü Benî'l-Abbâs*, Kuveyt 1973, I, 58-61.

Her devirde siyasî idarelere muhalif olan akımlar, ülkenin değişik bölgelerine dağılmış az veya çok gruplar tarafından temsil edilmişlerdir. Bu hareket veya akımların, başlangıçta hâkim tabaka olan Araplardan teşekkül ettiği, ancak fetihlerden sonra çeşitli coğrafyadaki milletlerden de kendi idarelerini kurma adına dinî ve siyasî hareket noktaları bularak katılmışlardır. Bunun en tipik örneğini bu gruplar içinde yer alan Mevâlî oluşturmaktadır.²⁰ Bu bağlamda araştırmamızın amacına uygun bir şekilde, İslam dinine bağlı olarak ortaya çıkan mezhep veya fırkalar hakkında Şehristânî'nin görüşleri çerçevesinde bilgi verildikten sonra, onun İslam mezheplerini tasnif metodu oldukça önemlidir.

Şehristânî, İslam tarihinde meydana gelen temel mezheplerin yukarıda sayılanlardan oluştuğunu ifade etmekle birlikte tamamının bunlardan ibaret olmadığını açıklamıştır. Zira bu mezhep mensuplarının, kendi aralarında görüş ayrılıklarına düşmesi sonucu, yeni birçok fırkaların oluştuğunu belirtmiştir. Burada İslam Mezhepleri açısından oldukça önemli sayılan başka bir konuya daha temas edilmesi gerekmektedir. O da şudur: Acaba Şehristânî mezheplerin sayısı başka bir ifade ile Fırka-i Naciye denilen ve kurtuluşa erecek olan grup ile ilgili Hz. Peygambere dayandırılan rivayetleri nasıl değerlendirmektedir? Burada hemen şunu belirtelim ki, Başta İbn Hazm olmak üzere bir takım bilginlerin İslam Mezheplerini değerlendirmek amacıyla kaleme aldıkları eserlerinde takip ettikleri metotta bu tür bir rivayet önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla bu konudaki rivayetleri kesin bir dille reddedilmektedir. Ancak onun eserinde yer verdiği konuyla ilgili rivayeti isnad ve metni tam olarak değil; rivayet zincirini hiç zikretmeden metni de sadece mefhum olarak zikretmesi, konuyla ilgili bütün rivayetleri reddettiği hususunda şüphe uyandırsa da, İbn Hazm'ın konuyu ele alış tarzı ve savunduğu fikirler bir bütünlük içinde değerlendirildiğinde, onun bu konudaki bütün rivayetleri reddettiği açık bir şekilde anlaşılacaktır. Nitekim ona göre “yetmiş üç fırka” hadisi diye meşhur olan ve 73 fırkadan birinin dışında hepsinin cehennemde olacağını bildiren rivayetler isnad

150 ²⁰ Şâkir Mustafa, *Devletü Beni'l-Abbâs*, I, 28-30.

açısından asla sahih olmadığı gibi delil olarak da kullanılamaz.²¹ Şehristânî ise tam aksine mezhep tasnifinde 73 fırka hadisini esas kabul etmiş ve bunun için her türlü zorlamayı da göze almıştır.²²

Mezheplerin oluşum sürecinde ayrılık nedeni olarak ortaya çıkan konuları da genel olarak değerlendiren Şehristânî, Fırka-i Naciye içindeki ayrılıkların İslam'ın ana prensiplerini ilgilendirmeyen fetva ve inanç konularından kaynakladığını vurgulamaktadır. Buna karşın diğer ana mezhepler, dinin temel ilkeleri konusunda ana gruptan farklı fikirler savunarak ayrılmışlardır.²³ Bu görüşten hareketle Şehristânî'nin İslam Mezheplerini yeni bir tasnife tabi tutarak, onların en temelde ikiye ayırdığını söyleyebiliriz. Bunlardan ilki diğer mezhepleri değerlendirirken esas aldığı Fırka-i Naciye, ikincisi ise Mu'tezile, Mürcie, Şîa Cebriyye ve Haricîlerden müteşekkil ana İslam Mezheplerinden oluşmaktadır. Şehristânî'nin mezhepler veya bu mezhepler içinde oluşan fırkalar hakkındaki fikirlerini bunların din içindeki durumların tespit edebilmek amacıyla Fırka-i Naciye ve diğer mezheplerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak öncelikle Şehristânî'nin Fırka-i Naciye ifadesiyle kimleri veya hangi metodu takip edenleri kastettiğinin tespit edilmesi gerekmektedir.

Araştırmamızın sonucunda Şehristânî'nin temel düşüncesini anlamak bakımından birbirini tamamlayan iki temel noktanın çok önemli olduğunu gördük. Bunlardan birincisi Şehristânî'nin Fırka-i Naciye tasavvuru, ikincisi ise, onun bu tasavvurunun arka planını oluşturan ve kişisel yaşam öyküsüyle mütedahil bir şekilde ortaya çıkan İslam toplumlarının sorunları. Şehristânî'nin kişisel yaşam öyküsü, başka herhangi bir düşünürden daha çok, düşünce-

²¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, III, 247-248. 73 fırka hadisinin geniş değerlendirmeleri için bk. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996, s. 32; Israel Friedlaender, "The Heterodoxies of the Shiites in the Presentation of Ibn Hazm", *Journal of the American Oriental Society*, s. 6-8, 15; Abdülhalim Üveys, *İbn Hazm el-Endelüsî ve cuhûduhu fi'l-bahsi't-tarihî ve'l-hadârî*, Dâru'l-İ'tisâm, s. 355-356; Mahmud Ali Hamâye, *İbn Hazm ve menhecühü fi dirâseti'l-edyân*, s. 124-143.

²² Farklı değerlendirmeler için bk. Muhammed Tanci, "Şehristânî'nin Kitâbü'l-Müel ve'n-Nihal'i", *AÜİFD*, 1958, c.5 sy. I-IV, s. 1.

²³ İbn Hazm, *el-Fasl*, II, 111-112; Abdülhalim Üveys, *İbn Hazm el-Endelüsî ve cuhûduhu fi'l-bahsi't-tarihî ve'l-hadârî*, Dâru'l-İ'tisâm, s. 357.

lerini ve tarih ve toplum analizlerini anlamamıza yardımcı olacak unsurlar taşır. Şehristânî bir anlamda bütün İslam toplumunun tarihsel aşamalarını özetler gibidir.

Çağdaş araştırmalar, mezheplerin kurucuları, adları, yer, tarih ve olay gibi unsurları üzerinde durmayı yöntemin parçası saymıştır. Şehristânî bakımından bu konu çok önemlidir. Şehristânî eserinde bir mezhepler tarihi kitabı yazmak hedefini ortaya koyar. Ona göre geleneksel mezhepler tarihi kitapları uzun ya da çok kısa bilgi vermeyen kitaplardır. Bunların yerine ne konuyu dağıtacak genişlikte ne de çok kısa olacak şekilde bir kitap yazmayı hedefler. Bu durumda gerek bizim gerek çağdaş araştırmaların yöntembilimsel değerlendirmeleri ışığında Şehristânî ve eseri hakkındaki yargımızla çelişik bir durum ortaya çıkmaktadır. O, mezheplerin ortaya çıkışını genellikle bir sapma ve gerçekten uzaklaşma olarak görür. Bu yönüyle Şehristânî, mezhep olgusunu İslam toplumu ve kültürü adına bir zenginlik ya da genişlik ve yeni açılımlar olarak görmek yerine, yeni kitlelerin İslam'a girmesiyle kadim kültür ve alışkanlıkların da rol oynadığı bir tedenni hareketi olarak niteler. Burada Şehristânî'nin Fırka-i Naciye tasavvuru hakkındaki değerlendirmesiyle meseleyi daha anlaşılır hale getirebiliriz. Şehristânî'nin Fırka-i Naciye tasavvuru bütün mezhepler tarihi hakkındaki araştırmasındaki ana hedefi gösterir. Başka bir ifadeyle Fırka-i Naciye tasavvuru, mezhepler hakkındaki değerlendirmelerini belirlediği gibi aynı zamanda onu salt bir tarihçi kalmaktan da uzaklaştıran şey sahip olduğu Fırka-i Naciye tasavvurudur. Bu tasavvurun öncelikle çağdaş araştırmalarla kısmen çeliştiğini göz önünde bulundurmalıyız.

Şehristânî'nin mezhep olgusuna bir tür sapma ve gerçekten uzaklaşma olarak bakmasını mümkün kılan şey bu Fırka-i Naciye tasavvurudur. Çünkü Şehristânî'nin yorumunda hakikat aşırı görüşlerin sentezlenmesiyle ortaya çıkacağı diyalektik bir süreçle öğrenilemez. Hakikat zaten açık bir şekilde ortadaydı ve ulema sınıfı tarafından temsil edilmekteydi. Fakat alt sınıfları temsil eden kesimlerin ulemayı takip etmek yerine kimi siyasal ve toplumsal

sorunlar nedeniyle farklı yollara sapmaları onları ana kitleden uzaklaştırmıştır.

Şehristânî'nin Fırka-i Naciye diye tanımladığı şey, öncelikle Hz. Peygamberin, sahabesinin, tabiûnun, fakihlerin ve dünyadaki bütün coğrafyasında bunları takip eden büyüklerin görüşüdür. Burada Şehristânî'nin geldiği sosyo-kültürel arka-planın hakikat ve hurafe ya da tahrif hakkındaki değerlendirmelerinde başat rol oynadığı söylenebilir. Başka bir anlatımla Fırka-i Naciye, bir anlamda ulema seçkinciliğini savunarak, kitlelerin ve alt toplumsal kesimlerin hakikati tahrif ettiklerine dikkat çeker. Buradan varmak istediği sonuç ise bütün araştırmasının sonucunu belirler: İslam toplumunun kurtuluş yolu ulema sınıfının dışında teşekkül etmiş mezhepleri bir yana bırakarak Hz. Peygamberden itibaren müteselsilen devam etmiş olan ve ulema sınıfının temsil ettiği fırka etrafında toplanmaktadır.

Bu tavrın günümüz bakımından önemi ise, Şehristânî'yi öncel kılan başka bir soruna eğildiğimizde ortaya çıkar. İslam toplumlarındaki her yenilenme hareketi, öncelikle mezhep sorunu hakkındaki olumsuz bir yaklaşımı dile getirmekten hareket eder. Vakiâ, İslam toplumunda mezhepler her zaman bölünmenin, ayrışmanın ve daha da önemlisi "gerçek İslam"dan uzaklaşarak sapkınlık ve hurafenin ana sebebi olarak görülmüştür. Özellikle sorunların arttığı dönemlerde çözüm ise, mezhep yorumlarının aşılıp gerçek İslam'a dönülmesi şeklinde kalıplaştırılmıştır. Şehristânî bakımından mezheplerin aşılması Fırka-i Naciye ve Hz. Peygamberin, sahabe ve ulema sınıfının temsil ettiği İslam'a dönmek anlamına geldiği gibi bazı kimseler hadisleri de buna katarak sadece Kur'an'a dönmeyi kurtuluşun yolu saymıştır.

Sonuç olarak Şehristânî, 73 fırka hadisini esas alan bir metodu benimsemiştir. O, tasnif konusunda ise öncelikle ana mezhepleri tanıttıktan sonra bunlardan ayrılan alt fırkaları; kurucularını, görüşlerini ve bazen hangi coğrafyada ne kadar bulduklarını bildirmektedir. Bu nedenle mezhepleri tasnife başlamadan önce mezhep tanımlaması konusunda bir kural konulması gerektiğini

vurgulamıştır. Şehristânî mezheplerin tasnif ve sayımında farklılıkların ortaya çıkmasını kendi zamanına kadar böyle bir çalışmanın yapılmamasına bağlamaktadır. Onun tarafsızlığının en önemli unsurunu beklide mezhepleri tasnif ederken, çeşitli mezhep veya fırkalara ait aşırı görüşleri tenkit, eleştiri veya reddetme yolunu tercih etmeyip tanımlamacı veya nakilci bir yaklaşım sergilemesi oluşturmaktadır.

Şehristânî, Müslümanlar arasındaki ihtilafların siyaset (yönetim) ve usul-i din konularında olmak üzere noktada toplandığını ifade etmiştir. Dolayısıyla tıpkı diğer mezhepler tarihi klasik kaynaklarında olduğu gibi siyaset (imamet) meselesine çok önem vermiştir. Bu bağlamda söz konusu ettiği her fırkanın imametle ilgili görüşlerini vermeye çalışmıştır. Bunu genellikle fırkaların görüşlerini anlatırken vermiş ve bazen de kendi görüşlerini ifade etmiştir.²⁴

Şehristânî, objektif ve tarafsız eser yazmak ilmî bir usul olarak kabul görmediği bir devirde kendi görüşlerini haklı çıkarmak ve muhaliflerin görüşlerini çürütmek amacıyla hiçbir şekilde yalan, iftira ve tekfir gibi bilimsel objektifliği bozacak yollara başvurmamıştır. Bu tutumundan dolayı tenkid edilmesi pahasına Şehristânî tarafsız bir şekilde çeşitli düşünce ve görüşleri olduğu gibi nakledip herhangi bir değerlendirmeye tâbi tutmamıştır.

²⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1993, I, 10-30, 35-49; Ahmet Ak, *Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde İslam Mezheplerinin Tasnifi*, s. 31-40; 60-74.

Shahristani's Methods on the Classification of Islamic Sects

Citation/©: Dalkılıç, Mehmet, (2008). Shahristani's methods on the classification of Islamic sects, *Milel ve Nihal*, 5 (1), 141-155.

Abstract: The study consists of Shahristani's methods on the classification of Islamic sects and analyses his ideas. It also gives information about historical and sociological background in order to evaluate the opinions on history of Islamic sects and the approaches properly. Therefore, the primary source of the study is *al-Milal wa al-Nihal* written by Shahristani dealing with History of Islamic Sects. The importance of the book in the genre and its content has been given in the place where the methods on classification of Islamic sects are studied. In this regard, his general classification of Islamic sects, namely Ahl Suna, Murjia, Mutazila, Shite and Hawarij and his manner of evaluation of sub-denomination, their numbers have been all investigated. However, the study has been restrictedly written for the reason of limited purpose, instead of working on all denominations. It has been also mentioned that the classification given by Shahristani indicates his method. By doing so, we easily found out the reason of why he presents specifically the certain sects, the conclusions, critiques, and the evaluations. In the conclusion the suggestions are summarized.

Key Words: Shahrastani, Islamic Sects, Ahl al-Sunnah, Shiah.

